

7. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. –Д., 2003. –316 с.
8. Кв[ит]ка И[ль]я. О Малой России // УВ. – 1816. – № 3. – С. 304-314.
9. Кв[ит]ка И[ль]я. Письмо к издателям // УВ. – 1816. – № 3. – С. 175-178.
10. Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – 416 с.
11. Курукин И. «Северный архив»: Журнал истории, статистики и путешествий // Родина. – 1998. –№ 4.– С. 57-59.
12. Марков М.Е. Введение в Малороссийскую историю или краткое описание южной части Российского государства во времена древние...// УВ. – 1817. – № 9. – С.249-271; № 10. – С. 3-11.
13. Маслійчук В. Л. Ілля Іванович Квітка -малознаний історик кінця XVIII - початку XIX століття // УАЩ.– 2006.– Вип. 10/11.– С. 318-342.
14. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003, – С. 6.

Журба О. І. Імператорський Харківський університет і начало української археографії

Раскрыты основные направления генезиса археографии на Слобожанщине в конце XVIII - в начале XIX в. Определено место Императорского Харьковского университета в становлении археографической деятельности в регионе. Выявление, использование и публикация исторических источников рассматриваются в археографическом, историографическом и историко-культурном контекстах. Особенное внимание уделено археографическому сегменту творчества И. Квитки и первым харьковским журналам.

Ключевые слова: археография, региональная историография, Харьковский университет, археографическая журналистика, историко-культурный ландшафт.

Zhurba O. Imperial Kharkov University and the beginning of Ukrainian archaeography

Discloses the main directions of the genesis of archeography in Slobozhanshyna late XVIII -in the early XIX century. Presented by the place of the Imperial Kharkov University in the formation archaeological activities in the region. Search, use and publication of historical sources considered archeographical, historiographical, historical and cultural contexts. Particular attention is paid to archeographical segment I. Kvitki creativity and the first Kharkiv magazines.

Key words: archeography, regional historiography, Kharkiv University, archeographical journalism, historical and cultural landscapes.

Університетські «місця пам'яті» у спогадах харківських професорів та студентів XIX – початку XX ст.

Іващенко Вікторія Юріївна

У статті на основі аналізу комплексу спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст. виокремлюються «місця пам'яті» тогочасної університетської корпорації, що виникали навколо кількох ключових аспектів (початок університетської історії, її періодизація, знакові події, головні діючі особи, локалізація університету у просторі). Також розглядаються питання співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Ключові слова: «місця пам'яті», Харківський університет, мемуари, автобіографічна пам'ять, колективна пам'ять.

Згідно з теорією «місць пам'яті», запропонованою П. Нора, кожна група людей, об'єднана спільним минулим, вдається до різних форм «комеморації», за допомогою яких закріплюється, зберігається та передається пам'ять про минуле. Такими «місцями пам'яті» виступають люди, події, пам'ятники, музейні зібрання, книги, ювілейні заходи, емблеми та ін., що втілюються в матеріальному, символічному та функціональному аспектах [21]. Як правило, «місця пам'яті» вивчаються в національному контексті, як символічна історія націй [32], однак зазначений метод можна також застосовувати й до інших спільнот, зокрема, до університетської корпорації.

Ми з легкістю назвемо символи колективної ідентичності сучасного Харківського університету: образ його засновника В. Н. Каразіна, стара будівля університету, річниця заснування університету, нобелівські лауреати І. Мечніков, С. Кузнець, Л. Ландау, музей історії університету, бібліотека, університетська символіка, посвячення у студенти та урочистий випуск магістрів та ін. Водночас, питання, коли і яким саме чином ці складові університетського життя набули символічного значення, чи існували альтернативні символи, що були витіснені із пам'яті університетської спільноти, вимагають спеціального вивчення. У даній статті ми зосередимося лише на кількох аспектах цього складного процесу, зокрема, проаналізувавши комплекс спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст., спробуємо виокремити «місця пам'яті», актуалізовані тогочасною університетською корпорацією, а також зупинимося на питаннях співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Відзначимо, що сучасні дослідники розрізняють пам'ять індивідуальну (автобіографічну), яка стосується подій, що їх безпосередньо пережила людина, та пам'ять колективну, що включає події минулого, які виходять за

межі особистого досвіду окремої людини, але відомі їм у переказі інших осіб. Обидві форми пам'яті пов'язані між собою, про що, серед іншого, свідчить процес мемуаротворчості: з одного боку, мемуарист прагне вписати свої спогади у вже існуючу традицію, підтверджуючи або спростовуючи вже відомі факти, з іншого боку, часто саме автобіографічні спогади є джерелом для формування колективних уявлень. Складність фіксації відповідних процесів пов'язана із неоднорідністю колективних уявлень.

У цьому відношенні вельми цікавою виглядає спроба німецької дослідниці А. Ассман виокремити різні рівні колективної пам'яті: соціальну пам'ять «живих» поколінь, політичну або національну пам'ять політичних співтовариств та культурну пам'ять, для якої характерний «транспоколінний» характер комунікації. При цьому, якщо «соціальна пам'ять є скоординованою пам'яттю окремих індивідів», що виникає у процесі безпосереднього спілкування, то «культурна пам'ять ґрунтується на ресурсі досвіду та знань, що відокремлюється від живих носіїв і переходить на матеріальні інформаційні носії» [1, с. 32, 59]. Вочевидь, саме на рівні переходу від соціальної до культурної пам'яті і відбувається процес оформлення «місць пам'яті», які покликані підтримувати життєздатність співтовариства.

На думку Я. Зерубавель, особливого значення в колективній пам'яті набувають події, які знаменують виникнення тієї чи іншої групи, як окремого соціуму, що показує незалежність співтовариства і його відмінність від інших груп [14, с. 17]. Спогадів про заснування Харківського університету не збереглося (ці події відтворені істориками за іншими джерелами), але ряд мемуаристів починали свої записки згадкою про цю подію [20, с. 63; 26, с. 35], що інколи переростали в розмірковування про значення університету для розвитку міста. Так, до невеликих за обсягом екскурсів у заснування університету вдалися студент 1840-х рр. М. Ф. Де-Пуле та студент 1870-х рр., у подальшому професор В. П. Бузескул. М. Ф. Де-Пуле зупинився на взаємовпливі університету та міста: на його думку, університет сприяв розквіту Харкова, у свою чергу, Харків визначив характер університету. Щоправда, цей характер мемуарист назвав «безбарвним» через те, що зусилля університетських людей «колонізувати» навколишнє середовище здебільшого зводилися до мрій про «справу» [12, с. 275 – 276]. Натомість у спогадах В. П. Бузескула, написаних вже за радянських часів, вплив університету на розвиток міста визнається вирішальним, перш за все, завдяки діяльності харківських професорів, які завжди відігравали важливу роль у громадському житті Харкова [5, с. 145]. Таку саму містоутворюючу роль університету відзначив студент кінця XIX ст. І. Ф. Любицький, поєднавши між собою заснування університету та тимчасовий столичний статус Харкова [18, л. 173].

При цьому, лише двоє мемуаристів пов'язали заснування університету із постаттю В. Н. Каразіна. Студент 1823 – 1828 рр. Л. Нічпаєвський згадав про підтримку відкриття університету місцевими дворянами та купцями, а також про «просвітницький вплив і могутнє сприяння» В. Н. Каразіна, який остаточно схилив уряд обрати Харків як місце заснування університету. Коротко згадавши про єдину зустріч із Каразіним у 1827 р., коли останній взяв участь у публічних іспитах юридичного факультету, мемуарист зробив висновок: «Честь

і подяка за відкриття у Харкові університету повинні бути віднесені переважно В. Н. Каразіну» [20, с. 57 – 58]. В. П. Бузескул лише коротко відзначив, що Харківський університет виник за приватною ініціативою В. Н. Каразіна [5, с. 145].

Вочевидь, у цей час образ В. Н. Каразіна як засновника Харківського університету лише почав формуватися. Цікаво, що спогади Л. Нічпаєвського були написані в 1873 р., через рік після того, як Г. П. Данилевський висловив на сторінках «Русской старины» ідею про спорудження у Харкові пам'ятника В. Н. Каразіну [23, с. 249 – 250].

Подальша історія співтовариства систематизується за допомогою певної періодизації, яка, з одного боку, впорядковує минуле, з іншого, спрощує та певною мірою схематизує його [14, с. 18]. Так, в історії Харківського університету сучасники виокремлювали ряд різних за спрямованістю епох.

Мемуаристи, які зверталися до початкової історії Харківського університету, пов'язували загальну університетську атмосферу передусім із особою попечителя Харківського навчального округу. Так, студенти 20-х рр. XIX ст. Л. Нічпаєвський та І. І. Боровиковський відзначали, що на їхнє студентське життя припало «дві епохи». До 1826 р., коли попечителем Харківського навчального округу був Є. В. Карнеев, студенти почували себе досить вільно, а інститут казеннокоштных студентів «був збірним місцем усілякої гидоти» [20, с. 59], де «нечистота була неймовірна, розпуста неприборкана» [4, с. 91]. За часів попечительства О. О. Перовського (1826 – 1830 рр.) прийшли інші порядки і, хоча не без жертв, становище, на думку мемуаристів, покращилось – «пустощі та витівки студентські траплялись рідше», казеннокоштні студенти почали старанно працювати [20, с. 62]. Для наступних поколінь певну лібералізацію університетського життя уособлювали собою по-європейськи освічений граф Ю. О. Головнин (1834 – 1846 рр.) [12, с. 273] та «добродушний пан і вельможа» князь М. А. Долгоруков (1846 – 1847 рр.) [12, с. 274]. Натомість «малограмотний» В. І. Філат'єв (1830 – 1834 рр.) [10, с. 133], «звичайний генерал без генеральської величі» С. О. Кокошкін (1847 – 1856 рр.) [7, с. 373 – 374] були для більшості авторів втіленням реакції.

Для мемуаристів, які висвітлювали події другої половини XIX – початку XX ст., «епохальні» зміни в університетському житті були зумовлені або діяльністю міністрів народної освіти, або впровадженням університетських статутів. Зокрема, символом реакції для багатьох вихованців та професорів Харківського університету став статут 1884 р [28, с. 174]. Так, один із розділів мемуарної праці Д. І. Багалія має назву «Університет під п'ятою статуту 1884 р.; боротьба проти нього поступової професури». У ньому серед іншого Д. І. Багалій аналізує умови запровадження нового статуту, його основні положення та наслідки їхньої дії для Харківського університету, зокрема, усунення небажаних професорів, боротьбу за професорські кафедри, доноси і т. ін. [2, с. 45 – 64]. Відзначимо, що саме періодизація за університетськими статутами тривалий час була найбільш популярним засобом організації матеріалу у працях, присвячених історії університетів Російської імперії [24].

Вписавши власну історію до загальноуніверситетського контексту, мемуаристи більшу частину своїх спогадів присвячували характеристиці

професорсько-викладацького складу. Окремі професори або уособлювали собою «дух часу», або, навпаки, протистояли йому. Кожна епоха висувала на перший план своїх «героїв» та «антигероїв». Утім, серед багатьох образів, запропонованих мемуаристами, виокремлюються кілька, що набували справді символічного значення, втілюючи уявлення університетської колегії про «ідеального університетського діяча». Наразі цей ідеал не залишався незмінним, відповідаючи на запити кожного нового покоління.

Найбільш популярними героями університетської мемуарної літератури були юрист Д. І. Каченовський (1827 – 1872) та філолог О. О. Потебня (1835 – 1891).

Про Д. І. Каченовського, який читав курси міжнародного права та історії державного права європейських країн, згадують студенти усіх факультетів 1850 – 1860-х рр. Перш за все, вони відзначають просвітницьке значення його лекцій, доступність у спілкуванні, успішну боротьбу з пансіонерством [16, с. 63 – 64; 17, с. 425 – 416; 34, с. 13 – 14]. Багато сторінок мемуаристи присвячують характеристиці переконань Д. І. Каченовського, який очолював в університеті партію «західників», натомість наукова діяльність професора залишилася поза їхньою увагою. Тобто, для студентів середини ХІХ ст. Д. І. Каченовський був не стільки «учителем», скільки «вихователем», який вказував студентській молоді шляхи застосування теоретичних знань, зумовлюючи тим самим, їхню подальшу діяльність. І, хоча у другій половині 60-х рр. ХІХ ст. популярність Дмитра Івановича помітно зменшилася, університетська корпорація тривалий час підтримувала пам'ять про життя та діяльність цієї людини.

Майже відразу після смерті Д. І. Каченовського зі своїми спогадами виступили його учні – П. Лейбін та А. М. Стоянов, які запропонували своїм читачам яскравий, але дещо романтизований образ свого наставника. Ще один учень Дмитра Івановича, відомий педагог та публіцист М. Ф. Де-Пуле не лише обнародував ґрунтовний нарис «Харьковский университет и Д. И. Каченовский» (1874 р.), але й цілеспрямовано збирав матеріали, пов'язані із постаттю харківського ученого. В його особовому архівному фонді (Пушкінській дім РАН) зберігається листування фондоутворювача з Д. І. Каченовським та його матір'ю, мемуаристами Ф. К. Неслуховським та В. К. Пашковим, план статті «Люди 40-х років», неопубліковані спогади про Д. І. Каченовського [25].

Надалі у 1903 р. Юридичне товариство при Харківському університеті відзначило 30-річчя з дня смерті професора Д. І. Каченовського. В урочистостях, які відбулися в актовому залі університету, прикрашеному квітами та великим портретом Д. І. Каченовського, взяли участь професори всіх факультетів, міський голова А. К. Погорелко, судові діячі Харкова, студенти, жителі міста. На засіданні прозвучали промови та спогади, присвячені «незабутньому професору» [35], які у подальшому були опубліковані у збірці «Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания» (Харків, 1905). Утім, подальші події в історії Харківського університету, зокрема, виокремлення в 1920 р. із його складу юридичного факультету, перервали існуючі меморіальні практики, пов'язані із ім'ям Д. І. Каченовського, і воно фактично зникло з поля зору університетської колегії.

В епоху так званих «контрреформ» (1880-х років) на перший план вийшов інший тип викладача, в особі якого громадянин поступався ученому. Для харківських мемуаристів уособленням «охоронця наукових інтересів» [30, с. 90] став видатний мовознавець професор російської мови та словесності О. О. Потебня.

Формування комплексу мемуарів, присвячених видатному ученому, розпочалось після його смерті (1891 р.). Пошук та підготовку до публікації відповідних спогадів узяло на себе Харківське історико-філологічне товариство. Зокрема, зусиллями Товариства збирались, а потім видавались у «СХИФО» промови, що виголошувались на похоронах та спеціальних засіданнях товариства, некрологи, статті та спогади, присвячені життю та науковій діяльності небіжчика. Окремі відбитки зі «СХИФО» склали спеціальну збірку – «Памяти Александра Афанасьевича Потебни» [22]. Не припинялась робота в цьому напрямку і надалі. До роковин смерті видатного мовознавця 29 листопада 1901 р. Товариство організувало урочисте засідання, на якому в числі інших виступив зі спогадами про свого вчителя директор Курської вчительської семінарії Ф. Г. Кашменський [15].

Новий сплеск зацікавленості до постаті видатного мовознавця спостерігається в 1920-ті рр. У цей час у Харкові склався невеличкий «гурток молоді-потебнинців», що планував видати кілька статей Олександра Опанасовича та дослідити вплив його праць на розвиток вітчизняного мовознавства [3, с. 5]. У 1920 р. один із учнів О. О. Потебні, професор О. В. Ветухов, підготував для слухачів Харківської академії теоретичних знань курс «Лінгвістична система Потебні». У вступній лекції він звернувся до представників влади, студентів і усіх громадян із закликом допомогти вшануванню цього великого імені [3, с. 5].

Ініціативу харків'ян було підтримано, і 16 вересня 1920 р. Наркомпрос України затвердив Положення про створення при Українській Академії наук «Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні», якому доручалось упорядкування рукописів ученого та збір матеріалів до його біографії [19]. На думку секретаря комітету О. В. Ветухова, особливу роль у дослідженні життя та творчості Олександра Опанасовича відіграв академік М. Ф. Сумцов, який «пильно шукав скрізь, шукав де тільки було можливо, хоча б найменших дрібниць всього, що освітлювало б грандіозну фігуру Потебні...» [3, с. 1]. Зокрема, він ретельно «записував усе, що згадувалось йому про Потебню й усе, що про Потебню знали та пам'ятали інші» [3, с. 1]. Результатом цієї праці стали «Спогади й замітки про Потебню», що були опубліковані в першому випуску «Бюлетеня» Редакційного комітету [3]. Для другого випуску М. Ф. Сумцов також намітив цілу низку аналогічних нарисів [8, с. 2]. На жаль, комітет невдовзі припинив свою діяльність, однак підготовлений М. Ф. Сумцовим матеріал був опублікований у «Науковому збірнику Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури» [29].

Оскільки процес формування відповідного мемуарного комплексу припав на різні історичні епохи, спогади зафіксували особливості кожної з них.

Спільними для усіх мемуарів були сюжети пов'язані із манерою викладання О. О. Потебні, особливостями сприйняття його лекцій студентами. У деяких авторів ми зустрічаємо зразки лінгвістичних досліджень О.О. Потебні [11,

с. 3] або навіть детальний аналіз прослуханих у студентські роки курсів [15, с. 71 – 76], однак мемуаристи майже не згадують про особисте спілкування з професором. З окремих згадок стає зрозумілим, що Олександр Опанасович не був близький до студентів і вони ніколи не звертались до нього з особистим питаннями та проблемами [30, с. 8].

Одноставні в оцінці наукової та викладацької діяльності О. О. Потєбні, його особистих якостей, дореволюційні та радянські мемуари багато в чому різнились. Зокрема, дореволюційні спогади зберегли доволі мало відомостей про громадську позицію О. О. Потєбні, тоді як радянські мемуаристи зобразили видатного ученого як людину «з тривкими політичними і національними переконаннями» [31, с. 57]. Особливо значного розмаху набула в тогочасних мемуарах, складених в умовах визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. та політики українізації, що її в 1920-ті рр. проводили більшовики, «українська» тематика.

Утім, хоча запропоновані мемуаристами образи різнилися, сама постать О. О. Потєбні визнавалася як гідна вшанування і підлягала подальшій комеморації: ім'ям ученого були названі Харківський інститут народної освіти та вулиця у Харкові, на його домі було встановлено меморіальну дошку, в університеті й тепер відбуваються «Потєбнянські читання», його ім'ям наприкінці 1990-х років навіть пропонували назвати Харківський національний університет.

Нарешті, останній момент, на якому хотілося б зупинитися, це локалізація університету в міському просторі та пов'язані із цим уявлення університетської корпорації.

Студент 1820-х рр. Л. Нічпаєвський детально описав університетські будівлі та університетські землі в цілому, зазначивши, що «зерном» заснування університету в центрі міста стала так звана «Катеринінська будівля», споруджена для прийому імператриці Катерини II [20, с. 58]. У цьому зауваженні мемуарист був дещо неточним: університету був переданий палац генерал-губернатора, де, дійсно, зупинялася і Катерина II. Утім, показовим у даному випадку є те, що автор підкреслив не університетське походження будівлі. Далі, говорячи про університетську церкву, яка була побудована за часів його студентства, він помилково зазначає, що вона була освячена в ім'я Олександра Невського [20, с. 67].

Ці неточності свідчать про те, що у свідомості студентів першої половини XIX ст. ще не сформувалося уявлення про суто «університетські місця», хоча вони і усвідомлювали їх значення для особистої історії. У цьому відношенні доволі знаковим є опис того ж Л. Нічпаєвського про повернення до Харкова через багато років, у 1853 р. Він відзначив, що місто змінилося на краще, але найбільш цікавим для нього був університет, де «розвивалися та кріпили» його «фізичні та моральні сили». Він обійшов усі «куточки» університету: був у церкві, кабінетах, інституті казеннокоштных студентів, ботанічному саду та ін. [20, с. 88]

Водночас вже у цей період університетська будівля поступово починає наділятися сакральним змістом. Зокрема, студент 1830-х рр. С. Л. Геєвський таким чином передав свій приїзд до університетського міста: «Для мене вже з

уявленням про Харків і з поглядом на нього з'єднувалось ще й почуття освіти – університет являвся мені у звабливих променях світла; у кожній кам'яній будівлі я бачив цю святиню і щохвилини питаю, де ж університет?» [9, с. 136]. Цікаво, що змальовуючи картину особливого душевного піднесення від зустрічі з Храмом науки, мемуарист уникнув передачі конкретних фактів – зовнішній вигляд університетської будівлі не знайшов відображення у спогадах. Такий стиль викладення повинен був допомогти читачеві скласти уявлення про університет як про місце високої духовності.

При цьому університет починає «вписуватися» в ландшафт міста. Так, вид на місто з Холодної гори був місцем зустрічі і прощання з Харковом для ряду випускників університету [27, с. 158, 164]. Звідси вони кидали останній погляд на дзвіницю Успенського собору та університетські будівлі. Найповніше визначення символічного значення цього місця належить М. Ф. Де-Пуле. Згадуючи прогулянки з Каченовським він відзначив надзвичайно гарний вид з Холодної гори на місто і, зокрема, на університетські будівлі. За його згадкою, цей вид нагадував Каченовському Саламанку – місто, де було засновано один із перших університетів [12, с. 330 – 331]. Таким чином, Харків починає сприйматися як місто університетське.

Хоча в подальшому через надзвичайну тісноту університетських будівель зовнішній вигляд університету, на думку В. П. Бузескула, не справляв «імпонуючого враження» на майбутніх студентів, а, можливо, навіть, розчаровував їх [6, с. 116 – 117], «університетські місця» міцно увійшли у свідомість городян. Як згадувала студентка 1920-х рр. Л. Дражевська: «Я народилася і виросла в Харкові. У моєму дитинстві слова «університет» і похідні від нього були в постійному вжитку... У центрі міста були Університетська вулиця і Університетська гірка. Ми ходили гуляти до Університетського саду, бували в Університетській церкві» [13, с. 255].

Як ми бачимо, «місця пам'яті» є продуктом колективної творчості. В індивідуальних спогадах поряд з власною історією мемуаристи подають важливу для успішного функціонування усієї університетської колегії інформацію. Зазначимо, що трактовка тих чи інших образів може різнитися, змінюватися у часі, але набір сюжетів багато в чому залежить від колективних уявлень про «значимі» для співтовариства складові університетського життя.

Сформовані на певному етапі «місця пам'яті» не залишаються незмінними: виникаючи навколо кількох ключових аспектів (початок історії, її періодизація, знакові події, головні діючі особи, локалізація у просторі), вони з'являються, зникають або трансформуються під впливом багатьох факторів: внутрішніх потреб співтовариства, загальноісторичних умов, в яких це співтовариство функціонує, обраних ним механізмів комеморації. При цьому, слід пам'ятати, що покликані виховувати відчуття єдності, співпричетності, формувати певну ідентичність («університетська людина»), ці «місця пам'яті» здатні також призвести до розколу, тому їх формування вимагає не лише цілеспрямованих зусиль, але й зваженості.

Примечания

1. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая память / А. Ассман, пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое лит. обозрение, 2014. – 328 с.
2. *Багалій Д. І.* Автобіографія / Д. І. Багалій // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 1 – 146.
3. *Багалій Д., Ветухов О.* Виникнення й діяльність Комітету для видання творів О.О. Потебні / Д. Багалій, О. Ветухов // Бюлетень редакційного комітету для видання творів О.О. Потебні. – 1922. – Ч. 1. – С. 1 – 8.
4. *Боровиковский И. И.* Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за столетия назад И. И. Боровиковский // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 90 – 98.
5. *Бузескул В. П.* Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века: (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 130 – 148.
6. *Бузескул В. П.* Образы прошлого: (из моих воспоминаний) / В. П. Бузескул // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 116 – 129.
7. *Вейнберг П. И.* Харьковский университет в пятидесятых годах / П. И. Вейнберг // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 372 – 387.
8. *Ветухов О.* Акад. М. Сумцов та Потебніанство / О. Ветухов // Наук. зб. Харківської науково-дослідчої каф. історії України. – 1924. – № 1. – С. 1 – 4.
9. *Геевский С. Л.* Из автобиографии (1813–1862) / С. Л. Геевский // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 136 – 156.
10. *Гордеев Е. С.* Материалы к истории Харьковского края / Е. С. Гордеев // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 131 – 135.
11. *Горнфельд А.* Лекции А. А. Потебни : (Из воспоминий слушателя) / А. Горнфельд // ХГВ. – 1891. – 29 дек. – С. 2 – 3.

12. *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из [18]40-х годов / М. Ф. Де-Пуле // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 272 – 331.
13. *Дражевська Л.* (1928 – 29, 1933 – 35) / Л. Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – № 1 – 2. – С. 252 – 265. – Харьковський університет очима колишніх студентів.
14. *Зерубавель Я.* Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – М., 2001. – С. 10 – 29.
15. *Кашменский Ф. Г.* Воспоминания о проф. Харьковского университета А. А. Потебне / Ф. Г. Кашменский // Мирный труд. – 1902. – № 1. – С. 60 – 78.
16. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь. Гл. III. Университет / М. М. Ковалевский // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 47 – 71.
17. *Лейбин П.* Памяти Д. И. Каченовского / П. Лейбин // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 413 – 416.
18. *Любицкий И. Ф.* Кое-что из воспоминаний старика. Воспоминания. 1826 – 1930 // РНБ. – Ф. 447 (И. Ф. Любицкий), № 1 – 6.
19. *Музей історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Ф. 8. Оп. 3. П. 13.
20. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 57 – 89.
21. *Нора П.* Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюмиеж, М. Винок. – СПб., 1999. – С. 17 – 50.
22. *Памяти Александра Афанасьевича Потебни, 29 ноября 1891 г.* – Харьков: Тип. Счасни, 1892. – 90 с.
23. *Посохов С. И.* «Непонятый» versus непонятый В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология / С. И. Посохов // Диалог со временем. – Вып. 51. – С. 64 – 94.
24. *Посохов С. И.* Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Высшее образование. – М., 2006. – № 1 – С. 370 – 382.
25. *РВ ІРЛІ РАН.* Ф. 569 (М. Ф. Де-Пуле).

26. Розальон-Сошальський А. Г. Мои воспоминания / А. Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 33 – 39.
27. Сбитнев И. М. Записки / И. М. Сбитнев // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 157 – 164.
28. Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 (август) по июнь 1885 г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 170 – 177.
29. Сумцов М. До історії наукового впливу О. О. Потебні / М. Сумцов // Наук. зб. Харківської науково-дослідчої каф. історії України. – 1926. – № 2 – 3. – С. 5 – 10.
30. Сумцов М. Ф. Спогади й замітки про Потебню / М. Ф. Сумцов // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні. – 1922. – Ч. 1. – С. 56 – 69.
31. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета / Н. Ф. Сумцов // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 84 – 103.
32. Франсуа Э. «Места памяти» по-немецки: как писать их историю? / Э. Франсуа // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – М., 2001. – С. 30 – 44.
33. Чевствование памяти А. А. Потебни // ЮК. – 1901. – 4 дек. (№ 7217). – С. 3 – 4.
34. Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском / А. Шимков // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 7 – 17.
35. ЮК. – 1903. – 24 ноябрь. – С. 2.

Іващенко, Виктория Университетские «места памяти» в воспоминаниях харьковских профессоров и студентов XIX – начала XX вв.

В статье на основе анализа комплекса воспоминаний профессоров и воспитанников Харьковского университета XIX – начала XX вв. определяются «места памяти» университетской корпорации того времени, возникающие вокруг нескольких ключевых аспектов (начало университетской истории, ее периодизация, знаковые события, главные действующие лица, локализация университета в пространстве). Также рассматриваются вопросы соотношения автобиографической и коллективной памяти, функционирование механизмов трансформации личных воспоминаний в коллективные.

Ключевые слова: «места памяти», Харьковский университет, мемуары, автобиографическая память, коллективная память.

Ivashchenko, Victoriya University «places of memory» in Kharkiv professors and students' memoirs of the XIX – early XXth centuries.

The article determines the «places of memory» of that time university corporation on the basis of the analysis of professors and students' complex memories of Kharkiv University in the XIX – early XXth centuries. These «places of memory» emerge around several key aspects such as the beginning of the University history, its periods, significant events, the protagonists, the localization of the University in space. The author also considers the issues of correlation between autobiographical and collective memory, the transformation mechanisms of personal memories into collective ones.

Keywords: «places of memory», Kharkiv University, memoirs, autobiographical memory, collective memory.